

הר הבית

בין חלום לממשות

עורך:
ידידיה צ' שטרן

מאמרים

הר הבית

על קדושה וריבונות

משה הלברטל

ירושלים עיר הקודש נמצאת בתווך של מפות קדושה חופפות. כפי שההיסטוריה של המקום הקדוש מלמדת, דתות צעירות נוטות להקים את מקומותיהן הקדושים על גבי המקומות הקדושים של הדתות הוותיקות יותר. מסגד כיפת הסלע הוקם בהר הבית על מקום הסלע שהוכר כאבן השתייה, הלוא היא האבן שעמדה בלב קודש הקודשים בבית המקדש השני ושעליה, כפי שמוסרת המסורת היהודית, עמד ארון הכרובים בבית המקדש הראשון. אותו היגיון הביא את הצלבנים להציב צלב זהב גדול על ראש כיפת המסגד עם כיבוש ירושלים ב-1099 – צלב שהסיר צלאח אל-דין עם כיבוש העיר מידי הצלבנים. מסורות משותפות של קדושת המקום מועברות מדת לדת, ולעיתים מסמן המבנה החדש את ניצחונה של הדת האחת על קודמותיה ויריבותיה. המתבונן בקו הרקיע של העיר העתיקה יזהה

בנקל את הדחיסות המפעימה והמאימת של הקדושה בין החומות, וחפירות ארכיאולוגיות יחשפו שכבות של קדושה זו על גבי זו, האמורות להיבנות אחת מהשנייה ולדחוק אחת את השנייה.

החפיפה של מפות הקדושה בירושלים הפכה את שאלת הריבונות על הר הבית לאחד ממוקדי הסכסוך המרכזיים והנוקבים ביותר. אל מול הנושאים האחרים השנויים במחלוקת: גבולות, הסדרי ביטחון, זכות השיבה והכרה בזכות להגדרה עצמית לאומית, נראות לעיתים תביעות השליטה והריבונות על הר הבית הקשות ביותר לפתרון. על גבולות אפשר להתפשר, שטחים אפשר לחלק ועל נזקי העבר אפשר לפצות. אולם הקודש מסמן את גבול הפשרה. הוא לכאורה המרחב המוחלט שאינו ניתן לחלוקה. מלבד המוחלטות שמציבה הזיקה בין תביעת ריבונות לקדושה, הפיכת הר הבית/חרם אל־שריף למוקד הסכסוך מרחיבה את מעגלו להיקפו הרחב ביותר, והוא הופך מסכסוך לאומי ישראלי־פלסטיני לסכסוך דתי יהודי־מוסלמי. הכניסה של מרכיב הקדושה המתנקז אל מאה וארבעים הדונמים של רחבת הר הבית הופכת את המאבק למוחלט ומקיף. אל האבק הזאת הנמצאת בלב המתחם, שלפי המסורת היא תשתית היקום ומקום בניינו, מתנקזים כמיהות ומאויים שהם הרבה מעבר לאינטרסים כאלה או אחרים. התפיסות הרווחות בכלכלה ובפוליטיקה הרואות את בני האדם כמונעים בידי העדפות ורווחים מתנפצות אל מול הלהט הכביר שאבני המקום מציתות. מתחת ליופי הנשגב של העיר מבעבעת הלבה הרוחת של ההר הקדוש, והתנועה הקלה ביותר של שינוי או התגרות מעוררת גלי אלימות ושבר נוראיים.

הדברים הבאים שאציע אינם ניסיון לפרוש את ההיסטוריה של מקומו של הר הבית במסורת היהודית או לברר את השינויים הרבים (והמדאיגים) המתחוללים בנוגע אליו בחברה המוסלמית־פלסטינית ובחברה היהודית העכשווית. כמו כן, אין בדברים שאכתוב כל יומרה להצעת מתווה אפשרי לפתרון עתידי שהוא בבחינת חזון אחרית הימים. השאלה שארצה לברר היא כיצד מבינים את הזיקה בין קדושה לריבונות ואת משמעותה הדתית. הבנה לעומק של זיקה כזאת תלויה בראש ובראשונה בהכרה של מושג הקודש עצמו.

ההבחנה קודש/חול היא ההבחנה המרכזית של הדת, כשם שההבחנה טוב/רע מגדירה את האתיקה, ההבחנה יפה/מכוער מאפיינת את האסתטיקה וההבחנה

ידיד/אויב עומדת ביסוד הפוליטיקה. הקודש הוא המושג הראשוני של הדת לא פחות ממושג האלוהות. אפיונו של הקודש הוא לפיכך אתגר מהותי להבנת התופעה הדתית בכללה. בספרו הגדול על המושג של הקודש הגדירו רודולף אוטו כמקור של התנסות פרדוקסלית רבת-עוצמה, אשר בה האדם הניצב אל מול הקודש המסתורי והנעלה מתנסה בו בזמן ביראה ובחרדה מחד גיסא, ובכמיהה ובמשיכה מאידך גיסא. לחוויה המצמיתה הזאת, לפי אוטו, איכות שאינה ניתנת לרדוקציה להתנסויות אחרות העשויות להכיל מאפיינים דומים. הקודש, שאותו מכנה אוטו "נומינוזי", מוגדר לדבריו כאותה נוכחות מרתיעה ומושכת כאחת. האפיון ההתנסותי הזה של מושג הקודש לוכד אומנם מרכיב מסוים בתודעת העמידה מול הקודש, אולם עיון באופן שבו מופיע התואר "קדוש" במסורת היהודית, ובעיקר בהלכה, עשוי להעלות מרכיב בסיסי יותר של הקודש שייתכן שיהיה בו כדי לתרום לשאלת היחס בין הקדושה לריבונות. במבט ראשון נראה שהתואר "קדוש" חל במסורת היהודית גם בהקשרים יום-יומיים שאינם מובילים בהכרח לאותה דרמה התנסותית נומינוזית שאוטו תיאר. כך לדוגמה, התואר "קדוש" חל בהלכה על פירות שנת השמיטה: "קדושת פירות שביעית", אולם החקלאי המקפיד על הלכות שמיטה, העומד בפני תאנים שגדלו בשביעית וחלה עליהן קדושה, אינו מתנסה בחיל וברעדה יוצאי דופן. לפירות אלו מעמד נבדל מפירות אחרים, והקדושה היא אכן בראש ובראשונה אופן של נבדלות, אולם את התכונה המבדילה של הקדוש נצטרך למצוא בהקשר אחר, רחב יותר, מאשר ההתנסות הנומינוזית בעלת המאפיינים הייחודיים.

התואר "קדוש" חל בהלכה ובמסורת היהודית על מכלול רחב של תופעות: מקום קדוש, זמן קדוש וחפץ קדוש. המשותף למגוון התופעות הללו שהקדוש מייחד הוא התחום שאינו ניתן למניפולציה ולשליטה. את הזמן הקדוש בלוח השנה מאפיין מרכיב קבוע אחד: איסור מלאכה. חגים שאינם מכונים "מקראי קודש" ושאינם מקדשים בכניסתם על היין, כגון חנוכה ופורים, אינם אסורים במלאכה. ימי חול המועד בחג הסוכות ובחג הפסח, שכשמם כן הם: ימים של חול המועד, מוגדרים כחולין משום שאין בהם איסור מלאכה כבימי הקודש של החג. לעומתם, המלאכה אסורה בכל זמן שעליו חל התואר "קדוש". איסורי המלאכה אינם מגבילים מאמץ גרידא, ולכן אפשר במשך השבת לשאת ארון כבד מפינה אחת של החדר לאחרת. מלאכה מוגדרת כפעולה יצירתית של שינוי העולם החומרי. היא מציינת את אפשרות השליטה שלנו ביקום. איסור המלאכה, המתמקד ביצירה

ולא במאמץ, מעמיד יחס של קדושה משום שהוא קובע את גבולות השליטה ומשום שהוא מכונן את העולם כמתנה שאינה בבעלותנו לחלוטין.

אותה תפיסה של קדושה משתקפת גם בנוגע למקום הקדוש. המשנה מציינת את קדושת המקדש ובתי הכנסת בכך שאין לעשותם קפנדריא. הפיכת בית הכנסת לחלל שבאמצעותו מקצר אדם את הדרך העוברת ממקום למקום נאסרת משום ששימוש כזה הוא המרכיב הבסיסי ביותר של המניפולציה של המרחב. המקום המקודש מצריך צורות שונות של תיווך באמצעות כללים וחוקים המגדירים ומגבילים את התנועה בו. ככל שהמקום קדוש יותר כך הגישה אליו ובתוכו מוגבלת יותר, וכך התנועה בו רוויה כללים המכשירים ומאפשרים אותה. משנה נוספת, המדרגת את דרגות הקדושה של המרחב הפנים-מקדשי, מעמידה בראש סולם הקדושה את "קודש הקודשים" ומסמנת אותו באמצעות הכללים הבאים: "קדש הקדשים מקודש מהם, שאין נכנס לשם אלא כהן גדול, ביום הכיפורים, בשעת העבודה" (משנה, כלים א, ט). המקום המקודש ביותר הוא אותו מקום שהגישה אליו אמורה להיות המוגבלת ביותר: לאדם אחד בלבד, ביום אחד בשנה בלבד ובחסותו של פולחן עמוס וסבוך. תפיסה כזאת של מושג הקדושה, האוסרת יחס לא מתווך אל הקדוש, ישנה גם במופעים המוגבלים יותר של קדושה. קדושת פירות שביעית, לרוגמה, מתבטאת בכך שבעוד פירות כאלה מותרים לאכילה, דהיינו, לצריכת מיידית, הם אסורים לעיבוד. המעבר את הפרי למטרות שהן מעבר לשימוש מידי וטבעי, דוגמת עיבודו לתרופה או הפיכתו למוצר העומד למסחר, מחלל את קדושתו. בהתאם לאותה גישה נאסר למחזור דפים שנכתבו בהם שמות האל המוגדים כקדושים ולהשתמש בהם ככריכות לספרים. השימוש בהם למטרות המצווה והקדושה אינם אפשריים משום שהדפים בלו. כל שנותר לעשות עם דפים בלים אלה הוא לגנוזם. הקדוש מגדיר אפוא את התחום שאינו ניתן לשליטה אנושית מלאה, וחילולו הוא רתימתו לתחום השליטה האנושית ההולך ומתרחב.

בהגות היהודית של ימי הביניים הייתה מחלוקת עמוקה בין ריאליזם לנומינליזם בשאלת הקדושה. הריאליסט מייחס לתואר "קדוש" איכות עצמית מהותית וסבור שמכיוון שהזמן קדוש במהותו והקדושה היא איכות מסוימת נתונה, חל על היום איסור מלאכה. הנומינליסט לעומתו גורס שהטלת איסור המלאכה היא ההופכת את הזמן לקדוש. השאלה אם קדושה היא תכונה מהותית או מעמד המכונן על ידי

כללי הקדשה, התבטאה גם בנוגע למקום הקדוש: האם כניסת הטמא אל המקדש אסורה מפני שהוא אזור ייחודי במהותו, בעל תכונה עצמית נבדלת, או שמא – כפי שסבר הרמב"ם – איסורי הכניסה הם ההופכים את מקום המקדש לקדוש. יהא אשר יהא הסדר הסיבתי של היחס בין האיסור לקדושה, המאפיין המרכזי של הקדוש הוא הגבלת השליטה והבעלות.

אפיון הקדוש כמרחב המטיל מגבלה על שליטה ועל מכשור (איסטרומנטליזציה) מהדהד אל תוך הקשרים שאינם מוגדרים במהותם כמשויכים למוסדות או לפרקטיקות דתיות מובהקות. אחת הדרכים לבחון מה הם המרחבים המקודשים של חברה היא זיהוי המרחבים שבהם נתפס יחס אינסטרומנטלי כשלילי. כך לדוגמה, המרחבים הנבדלים ה"מקודשים" בלוח השידורים של אמצעי התקשורת יהיו אותם שידורים שלמרות אחוזה הצפייה הגבוהים שהם גורפים לא ישולבו בהם פרסומות. טקסי יום העצמאות, יום הזיכרון ויום השואה הם מסוג ההקשרים המקודשים הללו, וקשה לעלות על הדעת שרשתות שידור יעזו להפיק רווח מסחרי ישיר מאירועים אלו באמצעות שילוב פרסומות באמצע שידורם. פרסומות שישולבו בין הדוברים בטקס יום הזיכרון ייתפסו כמחללות פשוטו כמשמעו את קדושת האירוע.

בהתאם לתפיסה זו של הקודש, לא ייפלא שהמסורת ההלכתית לדורותיה אסרה את הכניסה להר הבית. העמדה הזאת, מלבד חריגים נדירים, הייתה ועודנה משותפת לפוסקים מזרמים שונים של היהדות ההלכתית: רבני הזרם החרדי לגונוני וגדולי התורה של הספרדים. הגישה ההלכתית הזאת הייתה מקובלת גם על פוסקים של הציונות הדתית, ובכללם הרב אברהם יצחק קוק ובנו הרב צבי יהודה קוק. בעלי ההלכה המשתייכים לזרמים הלאומיים של הציונות הדתית שהתירו את הכניסה למתחם הר הבית עשו זאת באמצעות סימון מחדש של גבולות המקדש ומיקומו, אולם לא נמצא פוסק בישראל שהתיר הליכה או דריכה בכל הר הבית. המשפט "אם זה קדוש לי אז זה שלי", העומד ביסוד המעבר מקדושה לריבונות, מעיד על חילול מושג הקודש שכל כולו מגבלה על ריבונות. אפשר להעלות סיבות אחרות חשובות לתביעת ריבונות על הר הבית, אולם אין להן ולקדושה דבר. ההפך הוא הנכון: קדושת המקום מגבילה את טענת הריבונות, היא אינה מעגנת אותה.

המקדש בירושלים בימי הבית השני התייחד בכך שקודש הקודשים שאליו נכנס הכוהן הגדול פעם בשנה בלבד ולאחר רישואל מוקפד היה חלל ריק. מבעד לפרוכת לא היה דבר, לא צלם ולא חפץ. ריקנות החלל סימנה את נשגבותו של האל שאינו נתפס בצורה ובחומר, נשגבות הבאה לידי ביטוי חריף גם במקום שבו הוא אמור לשכון. הקפדה דומה המצביעה על תודעת הנשגב נשמרת במסגד כיפת הסלע במסורת האסלאמית. מאמיני הייחוד היהודים והמוסלמים הפונים לאותו אל עצמו עשויים בשם תביעת הריבונות לחלל את קדושת המקום. יותר מכך, בנכונותם להקריב את בניהם על בעלות ושליטה במקום הם יהפכו את מקום שכינתו של האל למקדש מולך לקורבנות אדם.

"הר הבית" הוא המקום הפיזי המרכזי ביותר בהווה היהודית. כך היה בתקופת המקדש וכך בשבעים דורות של גלות, שבהם נתפס כיעד-חפץ בלתי ממומש. כיום, כשההר נמצא בריבונות ישראלית מעל לחמישים שנה, הוא נושא מרכזי ונפיץ בשיחה הישראלית – בין יהודים לבין עצמם ובין יהודים לבין מוסלמים.

כל ניסיון לתאר את הר הבית בממדים קונקרטיים נתקל בקשיים משום שהיחס אליו מתנודד בין קטבים שונים: רציונליים ומיסטיים; פרטיקולריים ואוניברסליים; היסטוריים ומטה-היסטוריים; פיזיים ורוחניים. למרות זאת, ספר זה מבקש להסתכל על הר הבית מתוך עמידה על המתח שבו הוא מתקיים בין החלום לבין הממשות, שהפער ביניהם עצום. בחלקו הראשון מתואר החלום – על היבטיו הדתיים, הלאומיים והתרבותיים – הן מנקודת ראות יהודית הן מנקודת ראות מוסלמית. בחלקו השני מוצגת

הממשות, המציאות של הר הבית כיום על שלל היבטיה הפיזיים, הסוציולוגיים והמשפטיים. בחלקו השלישי מוצע מתווה מלא ועשיר של המשמעויות המעשיות של כל אחד מהחלומות היהודיים באשר להר בעת הזאת, כאשר "הר הבית בידינו".

הספר כולל מארג ייחודי של הגות טובי החוקרים באשר להר הבית, בתחומי הדעת השונים – פילוסופיה, מחשבת ישראל, תרבות, מזרחנות, אסלאם, ארכיאולוגיה, חברה ומשפט ישראלי ובינלאומי.

הר הבית מנקז אליו תודעות דתיות, פוליטיות ולאומיות רבות עוצמה. האם נדע להכיל אותן באופן אחראי? ספר זה מבקש לאפשר זאת באמצעות הרחבה של יריעת השיחה על ההר אל ממד העומק הראוי לה.

מחיר מומלץ: 98 ש"ח

יוני 2022

www.idi.org.il

מסת"ב: 7-381-519-965-978

0 4500001289 9

דאנאקוד 450-1289